

*Гопанчук В. С.,**кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ**Войтенко Т. В.,**здобувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ*

СУМІЖНІ ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОГО ШЛЮБУ

Анотація. У статті розглянуто такі наслідки недійсності шлюбу, які не охоплені статтями 45 та 46 Сімейного кодексу України. Вивчено питання недійсності шлюбного договору як «суміжного» наслідку недійсності шлюбу, який не залежить від добросовісності чи недобросовісності подружжя. Досліджено питання відшкодування добросовісному члену подружжя завданої моральної та матеріальної шкоди. Особливу увагу приділяється обсягу взаємних прав та обов'язків батьків і дитини, яка народилася в недійсному шлюбі. У статті порушується питання правильності збереження набутої повної цивільної дієздатності для добросовісного члена подружжя та пропонується вирішення питання про права добросовісного подружжя на спадкування.

Ключові слова: шлюбний договір, суміжні наслідки, відшкодування шкоди, спадкові права добросовісного подружжя.

Постановка проблеми. Статті 45 та 46 Сімейного кодексу України встановлюють загальні та особливі правові наслідки недійсності шлюбу. Такі наслідки стосуються порядку поділу майна подружжя, права особи на проживання в житлі, у яке вона вселилася у зв'язку з недійсним шлюбом, на аліменти, на шлюбне прізвище. Разом із тим вказані статті не охопили повного спектру наслідків, які мають місце в разі визнання шлюбу недійсним. Зокрема, залишилося невирішеним питання спадкування добросовісним подружжям після смерті іншого члена подружжя, питання відшкодування шкоди, завданої умисними діями недобросовісного подружжя, питання недійсності шлюбного договору та припинення повної цивільної дієздатності на випадок недійсності шлюбу.

Метою статті є дослідження тих правових наслідків недійсного шлюбу, які не охоплені спеціальними статтями Сімейного кодексу України.

Не зважаючи на актуальність питання правових наслідків недійсності шлюбу, у юридичній літературі правовим наслідкам недійсного шлюбу приділено недостатньо уваги. Правові наслідки недійсного шлюбу були предметом дослідження таких вітчизняних науковців: З.В. Ромовської, Л.М. Баранової, В.І. Борисової, І.В. Жилінкової, Ю.О. Заїки, а також російських учених, зокрема М.В. Антокольської, І.О. Трофимець, Л.М. Пчелінцевої.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правове значення інституту недійсності шлюбу в сімейному законодавстві полягає в тому, що він дає можливість припинити правовідносини між подружжям, які виникли з факту реєстрації шлюбу, саме з дня укладення такого шлюбу, тим самим повернути осіб у правовий стан, який існував до укладення шлюбу.

Статті 45 та 46 Сімейного кодексу України, визначаючи правові наслідки недійсності шлюбу, недійсність шлюбного

договору не називають. Проте в результаті постановлення рішення суду про недійсність шлюбу він вважається неіснуючим взагалі. Через це шлюбний договір, який визначав права та обов'язки подружжя в такому шлюбі, як правильно зазначається в літературі, також повинен бути визнаний недійсним [1, с. 126; 2, с. 71].

Недійсність шлюбного договору в разі недійсності шлюбу є, так би мовити, «суміжним» наслідком недійсності шлюбу, який не залежить від добросовісності чи недобросовісності подружжя.

Шлюбний договір стає недійсним у разі недійсності шлюбу, без спеціального рішення суду про це [3], тобто автоматично. Це пояснюється правовою природою шлюбного договору, який не може існувати без шлюбу.

Із цього приводу І.В. Апопій правильно зазначає: «Недійсність шлюбу обумовлює і недійсність укладеного шлюбного договору з моменту його укладення. Це спричинено специфічним характером цього договору. Шлюбний договір укладається особами, які перебувають у шлюбі або мають намір вступити у шлюб. В останньому випадку він набирає чинності з моменту реєстрації шлюбу, тобто на нього поширюються правила щодо правочину з відкладальною умовою. Тобто, якщо така умова не настала, (сторони не вступили в шлюб або закон не визнає такі відносини шлюбом), то немає підстав вести мову і про наявність шлюбного договору. Його не існує, оскільки відсутній головний елемент його дійсності – шлюб» [4, с. 56].

Правильність невключення до Сімейного кодексу України спеціальної норми про недійсність шлюбного договору ставиться під сумнів. Наприклад, стаття 30 Сімейного кодексу Російської Федерації містить норму, відповідно до якої наслідком недійсності шлюбу є недійсність шлюбного договору. Причому така норма спрямована на продовження твердження про те, що набуте в недійсному шлюбі майно належить особам на праві спільної часткової власності.

Крім того, за сімейним законодавством Росії укладений шлюбний договір суд має право визнати дійсним повністю або частково, якщо це відповідає інтересам добросовісної особи. Можливість визнання судом шлюбного договору дійсним повністю або частково, а також поділу спільно набутого майна за правилами Сімейного кодексу РФ про спільну власність подружжя обумовлені необхідністю захисту порушених прав добросовісної особи в конкретних життєвих ситуаціях і можуть бути реалізовані тільки в цих цілях [5, с. 131].

Немає потреби, на нашу думку, у доповненні статті 45 Сімейного кодексу України положенням про те, що недійсність шлюбу зумовлює недійсність шлюбного договору, оскільки це випливає із самого поняття шлюбного договору (стаття 92 Сімейного кодексу України) та є результатом системного аналізу статей 45 та 92 цього Кодексу. Крім того, включення до статті 45 Сімейного кодексу України такого наслідку, як недій-

сність шлюбного договору (за аналогією з іншими наслідками недійсного шлюбу) потребує протилежного включення до статті 46 цього кодексу, що є неприпустимим, оскільки фактично прирівнюватиметься до наслідків дійсного шлюбу.

Сімейний кодекс України не встановлює правила щодо можливості вимагати від члена подружжя, яке виявилось недобросовісним під час вступу в шлюб, відшкодування добросовісному члену подружжя завданої моральної та матеріальної шкоди. Водночас можливість відшкодування шкоди не заперечується засадами сімейного права, а в статті 18 Сімейного кодексу України серед способів захисту сімейних прав та інтересів, зокрема, називається відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим кодексом або договором.

Думку про можливість відшкодування шкоди вперше висловлював М.К. Топольницький, зазначаючи, що невинна особа має право вимагати від винного відшкодування збитків, яких вона зазнала у зв'язку з недійсністю шлюбу [6, с. 3].

Сімейний кодекс України не передбачає обов'язку того, з вини кого був зареєстрований фіктивний шлюб, чи того, хто приховав своє перебування в іншому шлюбі, відшкодування другій стороні завдані їй матеріальні та моральні збитки. Однак для його виникнення немає вагомих заперечень, тому, на думку З.В. Ромовської, не виключено, що в майбутньому така додаткова правова санкція буде запроваджена [7].

Наразі моральна шкода могла б відшкодуватися відповідно до принципу верховенства права (стаття 8 Конституції України) та принципу справедливості (стаття 7 Сімейного кодексу України) [7, с. 148–149].

На нашу думку, слід законодавчо закріпити положення про те, що той із подружжя, який добросовісно вступив у шлюб, має право вимагати від другого з подружжя відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої недобросовісними діями іншого з подружжя, за правилами, передбаченими статтями 1166 та 1167 Цивільного кодексу України.

Російське законодавство в питанні відшкодування шкоди є більш прогресивнішим. Так, Сімейний кодекс Російської Федерації містить норму, відповідно до якої добросовісний член подружжя вправі вимагати відшкодування завданої йому матеріальної і моральної шкоди за правилами, передбаченими цивільним законодавством (абзац 2 пункту 4 статті 30 Сімейного кодексу Російської Федерації).

Відсутність на сьогодні спеціальної норми в Сімейному кодексі України, яка б закріплювала можливість відшкодування матеріальної та моральної шкоди, не свідчить про неможливість стягнення такої шкоди в судовому порядку з огляду на те, що в цивільному праві діє закріплений статтею 19 Конституції України принцип «дозволено все, що не заборонено законом». Водночас відсутність посилання на таке право в статтях 45 та 46 Сімейного кодексу України призводить до непорозуміння, хто із членів недійсного подружжя має право на відшкодування.

Виходячи зі змісту частини 1 статті 18 Сімейного кодексу України потерпілою особою є особа, права та інтереси якої порушені. Відповідно, потерпілою особою є добросовісна особа в недійсному шлюбі, якій діями недобросовісної особи заподіяно шкоди. Таким чином, право на відшкодування шкоди може мати лише потерпіла, а отже, добросовісна особа в недійсному шлюбі та лише за умови, що заподіяна шкода є наслідком недобросовісних дій іншого члена подружжя.

Відсутність законодавчо закріпленого права на відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок недобросовісних дій недійсного подружжя, призводить до неоднакової судової практики. Крім того, спостерігається труднощі в мотивуванні судового рішення: у судовій практиці зустрічаються судові рішення про

задоволення позову про відшкодування шкоди на загальних підставах, або ж про відмову в задоволенні позову з підстав відсутності правової норми, яка б регулювала спірне питання [8].

Стаття 47 Сімейного кодексу України встановлює, що недійсність шлюбу не впливає на обсяг взаємних прав та обов'язків батьків і дитини, яка народилася в цьому шлюбі. Таким чином, діти, народжені в недійсному шлюбі, мають такі ж права й обов'язки, що й діти, народжені в дійсному шлюбі.

Це пояснюється тим, що сімейне законодавство в цілому не пов'язує виникнення та існування прав дитини з наявністю юридичних відносин між її батьками. Батьки дитини можуть перебувати або не перебувати в шлюбі між собою, вони також можуть спочатку перебувати в шлюбі, а потім його розірвати. Цей фактор впливає лише на процедуру встановлення правового зв'язку між батьками та дітьми, а не на його існування як такого.

Крім того, народження дитини в недійсному шлюбі, яке підтверджено відповідним свідоцтвом про народження, є безумовним доказом походження дитини від певних осіб.

Водночас стаття 47 Сімейного кодексу України визначає обсяг прав та обов'язків лише тієї дитини, яка народилася в недійсному шлюбі. Цей момент потребує певного доповнення. Свого часу в Кодексі про шлюб та сім'ю України 1969 р. було вказано більш точно: діти, які були зачаті або народжені в недійсному шлюбі, мають такі ж права, як і діти, народжені у дійсному шлюбі. Таким чином, закон враховував наявність двох категорій дітей: дитини, яка народилася в недійсному шлюбі, та дитини, яка була зачата в такому шлюбі, а народилася пізніше – після визнання шлюбу недійсним.

На сьогодні відсутність вказівки в статті 47 Сімейного кодексу України на категорію дітей, зачатих у недійсному шлюбі, компенсується нормою частини 2 статті 122 цього кодексу, відповідно до якої дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним, походить від подружжя.

Зважаючи на вказане, зазначається, що існує презумпція батьківства чоловіка матері дитини, якщо дитина народилася під час шлюбу або протягом 300 днів із дня припинення останнього або визнання його недійсним [9, с. 78].

Разом із тим наявність такої норми не відміняє необхідності внесення змін до статті 47 Сімейного кодексу України в такий спосіб: недійсність шлюбу не впливає на обсяг взаємних прав та обов'язків батьків і дитини, яка народилася або була зачата в цьому шлюбі.

При народженні дітей у недійсному шлюбі оспорювання батьківства, материнства можливе за підставами, встановленими статтями 136–138 Сімейного кодексу України, як для випадків народження дітей у зареєстрованому шлюбі. Питання про місце проживання, утримання дітей та інші питання, пов'язані з відносинами між батьками і дітьми, вирішуються як і за розірвання шлюбу.

Ще одним «суміжним» наслідком недійсності шлюбу є збереження набутої повної цивільної дієздатності для добросовісного члена подружжя.

У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу (частина 2 статті 34 Цивільного кодексу України). Норма про надання повної цивільної дієздатності насамперед спрямована на забезпечення рівності майнових прав подружжя, адже було б нелогічно, якби неповнолітній член подружжя в шлюбі міг вчиняти правочини щодо майна, у тому числі і спільного сумісного майна подружжя, не самостійно, а за згодою законних представників.

Водночас, відповідно до абзацу 3 цієї статті, у разі визнання шлюбу недійсним із підстав, не пов'язаних із протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається. Вказівка на відсутність протиправної поведінки неповнолітньої особи дає підстави стверджувати, що повна цивільна дієздатність зберігається в разі визнання шлюбу недійсним лише для добросовісного члена подружжя. Для недобросовісного подружжя (наприклад, якщо шлюб був укладений під впливом примусу зі сторони неповнолітнього, шляхом приховування факту існування попереднього шлюбу, у разі реєстрації фіктивного шлюбу) визнання шлюбу недійсним зумовлює втрату повної цивільної дієздатності. Разом із тим дієвість норми про втрату дієздатності для недобросовісного подружжя мінімальна. Законодавець фактично не визначив момент втрати повної цивільної дієздатності для недобросовісного подружжя. Зі змісту статті 34 Цивільного кодексу України випливає, що недобросовісна неповнолітня особа втрачає повну цивільну дієздатність із моменту набрання чинності рішенням суду про визнання шлюбу недійсним.

Таким чином, на практиці може скластися ситуація, коли неповнолітня особа, маючи умисел на вчинення певного правочину, укладає фіктивний шлюб із метою отримання повної цивільної дієздатності. Після автоматичного набуття дієздатності у зв'язку з реєстрацією шлюбу, неповнолітня особа вчиняє правочин, який би не змогла вчинити, оскільки не отримала б на це згоду своїх батьків. Після визнання шлюбу недійсним неповнолітня недобросовісна особа втрачає повну цивільну дієздатність, однак про це не зазначається в рішенні суду про недійсність шлюбу. У подальшому вчинений неповнолітньою особою правочин оскаржується до суду. Разом із тим такий правочин не може бути оскаржений на підставі частини 2 статті 203 Цивільного кодексу України у зв'язку з відсутністю необхідного обсягу дієздатності, оскільки в момент його вчинення неповнолітня особа мала повну цивільну дієздатність. Таким чином, виникає проблема, чи правильно викладена норма абзацу 3 частини 2 статті 34 Цивільного кодексу України про втрату повної дієздатності після визнання шлюбу недійсним? На нашу думку, недосконалість такої норми може призвести на практиці до зловживань із боку недобросовісних членів подружжя. А отже, напрошується висновок про необхідність внесення змін до вказаної норми таким чином, щоб забезпечити втрату повної цивільної дієздатності «на миттєво». Пропонуємо зазначити так: «У разі визнання шлюбу недійсним із підстав, не пов'язаних із протиправною поведінкою неповнолітньої особи, набута нею повна цивільна дієздатність зберігається, інакше вважається, що повна цивільна дієздатність набула особою без достатньої правової підстави».

Дещо інакше в цьому питанні підійшов російський законодавець, зазначивши, що в разі визнання шлюбу недійсним, суд може прийняти рішення про втрату неповнолітньою особою повної цивільної дієздатності з моменту, визначеного судом (абзац 3 пункту 2 статті 21 Цивільного кодексу Російської Федерації). У такому випадку рішення про збереження чи втрату повної цивільної дієздатності приймає суд з урахуванням конкретних обставин, виходячи з інтересів неповнолітньої особи.

Така позиція також є слушною, однак, на нашу думку, має недоліки з огляду на те, що під час розгляду справи про визнання шлюбу недійсним, суду можуть бути й не відомі всі обставини життя недійсного подружжя, а тому момент втрати повної дієздатності може бути визначено судом не зовсім правильно.

Окрім викладеного, принагідно зупинимося на питанні правових наслідків недійсного шлюбу у сфері спадкування.

Так, частина 1 статті 45 Сімейного кодексу України передбачає, що недійсний шлюб, а також шлюб, визнаний недійсним

у судовому порядку, не є підставою для виникнення в осіб, між якими він був зареєстрований, прав та обов'язків подружжя, встановлених цим кодексом та іншими законами України.

Тим випадком, коли інший закон визначає права та обов'язки подружжя, є випадок, коли Цивільний кодекс України встановлює спадкові права членів подружжя на спадкування один після одного в порядку першої черги спадкування (стаття 1261 цього кодексу).

З урахуванням застережень статті 45 Сімейного кодексу України в разі визнання шлюбу недійсним, особи, які перебували в недійсному шлюбі, не мають права на спадкування один після одного.

Із цього приводу Ю.О. Заїка зазначав, що коли в судовому порядку шлюб визнано недійсним, сімейні відносини між подружжям вважаються неіснуючими, і колишній із подружжя права на спадщину за законом не набуває.

У тому разі, коли спадщина за законом вже була отримана, а потім шлюб було визнано недійсним, зацікавлені особи можуть звернутися до такого спадкоємця з позовом про витребування безпідставно набутого, оскільки спочатку підстава збагачення мала місце (сімейні стосунки, які дозволили особі отримати спадщину за законом), а потім стала неактуальною [10, с. 30]. Наразі у тому випадку, коли спадщина вже оформлена, тобто член подружжя отримав свідоцтво про право на спадщину після смерті іншого члена подружжя, заінтересована особа має право просити суд визнати такий шлюб недійсним та, відповідно, просити визнати недійсним видане на ім'я члена недійсного подружжя свідоцтво про право на спадщину.

У невідгідних майнових умовах може опинитися член подружжя, який, укладаючи шлюб, діяв добросовісно, спільно набував майно, однак за законом позбавлений спадщини.

З приводу захисту спадкових прав добросовісної особи в недійсному шлюбі висловлюється думка про відсутність підстав позбавляти подружжя, яке є добросовісним, права на спадщину в тому разі, коли шлюб визнається недійсним після смерті одного з подружжя. Сама смерть є важкою травмою для добросовісного з подружжя, а при визнанні шлюбу недійсним, він ще й змушений брати участь у судовому процесі та доводити свою участь у придбанні майна. Тому вважаємо, що серед інших привілеїв добросовісному з подружжя має бути надано право і на майно померлого як спадкоємцю. Це питання має знайти позитивне вирішення на законодавчому рівні [10, с. 31].

Разом із тим практичне вирішення вказаної проблеми досить складне. Не уявляється можливим віднести добросовісного члена недійсного подружжя до першої черги спадкування разом із дітьми та іншим із подружжя в дійсному шлюбі. На нашу думку, питання захисту права на майно недійсного подружжя слід вирішувати за тими ж правилами, що й при поділі майна недійсного подружжя. Добросовісній особі слід довести факт відокремленого проживання спадкодавця з іншим членом дійсного подружжя в певний період та просити визнати за нею право власності на частину майна, набутого в цей період (у порядку поділу майна недійсного подружжя чи як спільної сумісної, чи як спільної часткової власності).

Правові наслідки недійсного шлюбу не можуть стосуватися повернення отриманих благ. Якщо вони (ці блага) уже реалізовані, поворот до первісного стану вже неможливий. А це означає, що не може бути задоволений позов про компенсацію коштів, витрачених на відпочинок члена недійсного подружжя, компенсацію коштів на оплату житла, харчування тощо.

Висновки. Передбачені статтею 45 Сімейного кодексу України правові наслідки є загальними правовими наслідками, які застосовуються до недійсного подружжя. Спеціальні право-

ві наслідки, передбачені статтею 46 Сімейного кодексу України, можуть бути застосовані на вимогу добросовісного члена подружжя. Разом із тим правові наслідки недійсності шлюбу не вичерпуються встановленими в зазначених статтях наслідками, оскільки системний аналіз норм Сімейного кодексу України дає підстави стверджувати про існування поряд із загальними та спеціальними суміжних правових наслідків.

Література:

1. Антокольская М.В. Семейное право : [учебник] / М.В. Антокольская. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М. : Юрист, 1999. – 333 с.
2. Сімейне право України : [підручник] / за ред. В.С. Гопанчука. – К. : Істина, 2002. – 304 с.
3. Розгон О.В. Особливості укладення шлюбного договору // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2009. – № 1(43). [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.yurradnik.com.ua/stride/men/?m=rubricator&tub=54&art=1392>.
4. Апопій І.В. Правові наслідки недійсності шлюбу для добросовісної особи / І.В. Апопій // Часопис Хмельницького університету управління та права «Університетські наукові записки». – 2009. – № 1(29). – С. 56–59.
5. Пчелинцева Л.М. Семейное право России : [учебник для вузов] / Л.М. Пчелинцева. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – 672 с.
6. Топольницький Н.К. Заключение и расторжение брака по советскому семейному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Н.К. Топольницький. – Львов, 1956. – 16 с.
7. Ромовська З.В. Українське сімейне право : [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / З.В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 500 с.
8. Єдиний державний реєстр судових рішень. Рішення колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Івано-Франківської області від 24 січня 2008 року у справі № 22-ц-116/08. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2824831>.
9. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю.С. Червоного. – К. : Істина, 2003. – 464 с.
10. Заїка Ю. Спадкові права «добросовісного» подружжя в недійсному шлюбі / Ю. Заїка // Підприємництво, господарство і право. – К., 2002. – № 11. – С. 28–31.

Гопанчук В. С., Войтенко Т. В. Смежные последствия недействительного брака

Аннотация. В статье рассматриваются такие последствия недействительности брака, которые не охвачены статьями 45 и 46 Семейного кодекса Украины. Изучено

вопрос недействительности брачного договора как «смежного» последствия недействительности брака, который не зависит от добросовестности или недобросовестности супругов. Исследовано вопрос возмещения добросовестному члену супругов причиненного морального и материального ущерба. Особое внимание уделяется объему взаимных прав и обязанностей родителей и ребенка, который родился в недействительном браке. В статье поднимается вопрос правильности сохранения приобретенной полной гражданской дееспособности для добросовестного супруга и предлагается решение вопроса о правах добросовестного супругов на наследование.

Ключевые слова: брачный договор, смежные последствия, возмещение вреда, наследственные права добросовестного супруга.

Gopanchuk V., Voitenko T. Related consequences of invalidity of marriage

Summary. The article deals with the consequences of invalidity of marriage are not covered by Articles 45 and 46 of the Family Code of Ukraine. Co-authors studied the question of invalidity of the marriage contract as “related” consequences of invalidity of marriage, which is independent of the good faith or bad faith of the spouses. The authors raises the question of compensation for bona fide spouse inflicted moral and material damage. The main idea that the possibility of damages does not deny the principles of family law and Article 18 of the Family Code of Ukraine ways to protect the rights and interests of family names pecuniary and non-pecuniary damage. Special attention is paid to the scope of mutual rights and responsibilities of parents and the child born in marriage invalid. The article raises the question of correctness preserving acquired full civil capacity for bona fide spouse. Co-authors proposed the issue of the right to void the estate the couple decide by the same rules as the separation of property invalid marriage. It is reported in good faith the person must prove detached residence of the testator with another member of invalid marriage in the period and ask her to recognize the right of ownership of property acquired during this period.

Key words: prenuptial agreement, related consequences, indemnification, hereditary rights of bona fide spouse.